

УДК 811.222.1'0'373

Кишановський О. Ч.

ГРАФІЧНІ, ФОНЕТИЧНІ ТА ФОНОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ГАМЗИ В СУЧАСНІЙ ПЕРСЬКІЙ МОВІ

Однією з традиційних проблем перської граматики є невизначений фонологічний статус звуків, що позначаються на письмі графемами ɛ «айн» та ʔ «гамза». Проведений аналіз графічного, фонетичного та фонологічного матеріалу дозволяє зробити два висновки. По-перше, запозичений з арабської мови глотковий приголосний звук цілком асимілювався до системи перської мови. По-друге, за існування у фонологічній системі сучасної перської літературної мови самостійної фонемі гамза її фонетична реалізація в перському побутовому розмовному мовленні має місце лише в початковій позиції, що дозволяє говорити про існування (принаймні на фонетичному рівні) цілком самостійного системно-структурного утворення – перського побутового мовлення.

Ключові слова: перська мова, графіка, фонетика, фонологія.

Кишановский О. Ч. Графические, фонетические и фонологические проблемы гамзы в современном персидском языке. – Статья.

Одной из традиционных проблем персидской грамматики является неопределенный статус звуков, обозначающихся на письме графемами ɛ «айн» и ʔ «гамза». Проведенный анализ графического, фонетического и фонологического материала позволяет сделать два вывода. Во-первых, заимствованный из арабского языка гортанный согласный звук полностью ассимилировался в системе персидского языка. Во-вторых, при существовании в фонологической системе современного персидского литературного языка самостоятельной фонемы гамза ее фонетическая реализация в персидской бытовой речи имеет место лишь в начальной позиции, что позволяет говорить о существовании (по крайней мере на фонетическом уровне) вполне самостоятельного системно-структурного образования – персидской бытовой речи.

Ключевые слова: персидский язык, графика, фонетика, фонология.

Kshanovsky O. Ch. Graphic, phonetic and phonological problems of Hamza in the modern Persian language. – Article.

In contemporary Persian grammar, there is a problem of segment phonology: uncertain phonological status of the sounds, which are marked in writing by graphemes ɛ “ein” and ʔ “hamza”. The analysis of the graphic, phonetic and phonological data leads to two conclusions. First, the borrowed from the Arabic language pharyngeal consonant completely assimilated into the system of the Persian language. Second, when there is an independent phoneme Hamza in the phonological system of modern Persian standard language, its phonetic realization in the Persian everyday speech takes place only in the initial position, which suggests the existence of at least on the phonetic level, an independent system – Persian everyday language.

Key words: Persian language, graphics, phonetics, phonology.

У сучасній перській граматиці існує традиційна проблема сегментної фонології та графіки, пов'язана з арабським впливом на перську фонетичну систему й письмо. Ідеться про невизначений фонологічний статус звуків, що позначаються на письмі графемами ɛ «айн» та ʔ «гамза». Питання про наявність/відсутність у сучасній перській мові глоткового проривного звука та (за умови його наявності) про наявність/відсутність відповідної літери в сучасному перському алфавіті, а якщо вона наявна, про порядкове місце, яке вона в його складі займає, є одним із традиційних у перській граматиці. Відповіді на це питання є діаметрально протилежними: від цілкового заперечення наявності такого звука, а тому й заперечення літери, до постулювання наявності глоткового проривного звука (glottal stop) та окремої літери в алфавіті для його передачі (огляд позицій іранських граматистів див. у [6]; про ставлення іраністів на пострадянському просторі див. у [3, 27, 69–73]). Ситуація ускладнюється тим, що терміном «гамза» в перській фонетиці позначають доволі різноманітні явища, пор.:

а) по-перше, гамзою називають глухий (над)глотковий зімкнено-проривний приголосний звук, який утворюється за старанної літературної вимови таких слів:

[ʔabr] ابر «хмара»;
[ʔamd] عمد «намір»;
[bedʔat] بدعت «нововведення»;
[sharʔ] شرع «закон шаріату».

Під час транскрибування такий звук зазвичай позначають знаком [ʔ];

б) по-друге, гамзою називають глухий (над)глотковий фрикативний звук (або вібрант (!) [6, 152]), який утворюється за старанної літературної вимови таких слів:

[saʔid] سعيد «щасливий»;
[taʔallom] تألم «печаль, горе»;
[barāʔat] برائت «перевершення, довершеність».

Під час транскрибування такий звук зазвичай позначають знаком [ʔ];

в) по-третє, глухий (над)глотковий зімкнено-дрижачий приголосний звук [6, 152], який утворюється за старанної літературної вимови таких слів:

[raʔd] رعد «грим»;
[saʔdi] سعدي «Сааді»;
[ʔeʔtelāf] ائتلاف «коаліція, блок»;

г) по-четверте, довгий (подвосний) голосний звук, який утворюється за швидкої, спонтанної вимови таких слів:

[ba:d] بعد «після, потім»;
[na:re] نعره «лемент».

Під час транскрибування такий звук зазвичай позначають знаком [ː] після голосного, який подовжується (подвоюється).

Як видно вже з наведених вище прикладів, ці чотири фонетичні варіанти фонем «гамза» (ще детальнішу класифікацію фонетичних репрезентацій гамзи див. у [8, 50–51]) на письмі позначаються принаймні сімома способами:

1) літерою «айн» в усіх позиціях, наприклад:

[ˈarz] عرض «ширина»;

[maˈmul] معمول «звичайний»;

[shamˈ] شمع «свічка»;

2) літерою «алеф» на початку слів, наприклад:

[ˈasl] اصل «коріння, походження, основа»;

3) літерою «алеф із маддою» на початку та всередині слів, наприклад:

[ˈab] آب «вода»;

[merˈāt] مرآت «дзеркало»;

4) знаком (літерою?) «гамза» в кінці слів, наприклад:

[jozˈ] جزء «частина»;

5) знаком «гамза» над зубцем усередині слів, наприклад:

[raˈis] رئيس «голова, головуючий»;

[qāˈem] قائم «вертикальний»;

6) знаком «гамза» над літерою «вав» усередині слів, наприклад:

[moˈauyad] مؤيد «такий, що підтверджено»;

7) знаком «гамза» над літерою «алеф» усередині слів, наприклад:

[taˈssof] تأسف «сум, жаль».

Отже, метою нашого дослідження є показ того, як визначення фонетичного та фонологічного статусів гамзи деякою мірою впливає на розв'язання інших проблем.

Графіка гамзи. Незручність, що створюється такою великою кількістю способів передачі однієї фонемі й розпорошеністю засобів передачі, з огляду на їх алфавітне розташування зумовлює відсутність єдиної позиції серед графічних подачі слів із гамзою навіть у сучасній лексикографії. Це дуже легко помітити на матеріалі слівників сучасних іранських тлумачних словників перської мови. Незважаючи на те, що всі загальні тлумачні словники є алфавітними (дет. про словники, що лягли в основу аналізованого матеріалу, див. [2]), у передмові до жодного з них не наводиться перського алфавіту, тому не відомо, чи вважають автори словників гамзу літерою, чи ні. Якщо ж вважають, то яке місце в алфавіті вона займає [5]?

У словниках М. Моїна [11], М. Мошірі [12] та Г. Аміда [9] гамза з різними підставками вважається однією літерою. Незалежно від того, яка буква виконує роль підставки, гамза завжди слідує за алефом. У будь-якому разі, якщо літера алеф (ا) або алеф з маддою (آ) позначає звук [ʔ], її вважають гамзою та розташовують після алефу, що позначає звук [ā], пор.:

م ا ه	[māh]	ماه	«місяць»
م ا ب	[maˈāb]	مآب	«притулок»
م ا خ ا ت	[moˈākhāt]	مواخات	«дружба»
م ا خ ذ	[maˈākhez]	مآخذ	мн. від مأخذ
م ا خ ه	[moˈākheze]	مواخذة	«догана»
م ا خ ذ	[maˈkhaz]	مآخذ	«джерело»

Інакше кажучи, у цих словниках в основу алфавітного розташування слів покладено орфоепічний принцип: де вимовляють звук гамза, там і вважають місце літери гамза.

У словниках Г. Садрі Афшара [13] та Г. Анварі [10] також застосовано орфоепічний принцип, однак іноді в алфавітному розташуванні словникових статей задіяно графічний принцип, пор.:

ل ا ی ل	[masāyel]	مسائل	мн. від مسئله
م س ل ه	[masˈale]	مسأله	= مسئله
م س ل ت	[masˈalat]	مسئلت	«прохання»
م س ل ه	[masˈale]	مسئله	«тема, проблема»
ل س و ل	[masˈul]	مسئول	«відповідальний»
م س ب ا ر	[mesbār]	مسبار	«бронза»

Загалом, як постає з прикладу, під час розташування слів застосовано графічний принцип, проте за однакового набору літер у другому й четвертому слові перевагу надано гамзі з підставкою алеф над гамзою з підставкою зубець.

Іноді в цих словниках алеф із маддою вважають алефом із гамзою, тобто застосовується орфоепічний принцип, пор.:

د ا ی و ر	[shāyvard]	شایورد	«місячний ореол» (астр.)
م ا ت ش	[shāˈāmat]	شامت	= شامت
م ا ت ش	[shāˈāmat]	شامت	«поганий знак»
ش ا ن	[shaˈn]	شان	«посада»

Іноді алеф із маддою вважають однією літерою алеф, тобто застосовується графічний принцип, пор.:

ا	ی	و	ل	ن	گ	ا	م	[māgnoliyā]	ماگنولیا	«магнолія»
					ل	آ	م	[ma'āl]	مآل	«нарешті»
					ل	ا	م	[māl]	مال	«майно»
					ل	ا	م	[mālāriyā]	مالاریا	«малярія»

Іноді принцип розташування заголовних слів взагалі є незрозумілим, наприклад:

				س	و	ء	[su']	سوء	«зло, дурна властивість»
ی	ر	ا	و	س	[savāri]	سواری	«їзда верхи»		
ل	ا	ء	و	س	[so'āl]	سؤال	«питання»		
ح	ن	ا	و	س	[savāneh]	سوانح	«катастрофа»		

Порядок розташування слів за логікою аналізованих словників повинен би бути таким: 2-1-3-4, якщо вважати алеф із маддою двома літерами, або 2-3-4-1, якщо вважати алеф із маддою однією літерою.

Наведені приклади з аналізованих словників не дозволяють зрозуміти, яке місце в списку літер перського алфавіту займає гамза: перше, друге (після алефу) чи останнє? Наприклад:

	ی	ی	ا	ت	[tāyi]	تایی	Кількісний суфікс
د	ی	ء	ء	ت	[tā'yid]	تأید	«підтвердження, схвалення»
ر	ت	ا	ء	ت	[te'ātr]	تئاتر	«театр»
	ر	ث	ء	ت	[ta'assor]	تأثر	«горе, печаль»

Перше та друге слово розташовано так, ніби алеф є першою буквою алфавіту, а гамза йде за нею. Друге та третє – ніби гамзу розташовано в алфавіті перед алефом. Третє та четверте – навпаки. У наступному прикладі слова розташовано так, ніби гамза є останньою літерою алфавіту (після літери йе), пор.:

		ر	و	ی	ز	[zivar]	زیور	«прикраса»
ت	ی	ل	و	ء	ز	[ze'olit]	زئولیت	«зеоліт» (гірн.)

Очевидно, що така непослідовність укладачів словників прямо пов'язана з не до кінця визначеним фонологічним статусом гамзи в сучасній перській мові.

Фонетика гамзи. Варто зазначити, що перський глотковий зімкнений приголосний має два джерела походження та, відповідно, дві сфери функціонування:

1) запозичені лексеми з арабської мови зі звуком [ʔ] (дзвінкий фарингальний фрикативний), що позначається на письмі літерою ع «айн»; з арабської мови зі звуком [ʕ] (глухий глотковий зімкнений), що позначається на письмі літерою ʕ «гамза»; з французької мови, пор.: *su'ed* «Швеція», *te'ātr* «театр» та под.;

2) перські лексеми, пор.: *pā'iz* «осінь», *gol-e khoshbu'i* «квітка, що приємно пахне» та под.

У перських лексемах і французьких запозиченнях глотковий зімкнений звук вживається у старанній «книжній» вимові в інтервокальній позиції для уникнення зіяння. В арабських лексемах цей звук також побутує здебільшого в старанній арабізованій вимові. Отже, саме

через нестабільність цього звука серед фахівців існує тенденція не визнавати за ним статусу фонемі (про що окремо йтиметься нижче). Натомість останні польові дослідження демонструють набагато різноманітнішу функціональну специфіку цього звука, ніж традиційно вважалося. Поява/відсутність гамзи в мовних підсистемах залежить не лише від структурних, а й від функціонально-комунікативних факторів (специфіки лексики, комунікативного членування висловлювання, освіти й інших індивідуальних характеристик мовців) [7, 85–92]. Однак структурні умови функціонування гамзи в багатьох випадках є визначальними, хоча серед фахівців і спостерігаються розбіжності деяких трактувань, пор.:

– у позиції перед голосним на початку слова (або фрази) глотковий зімкнений звук, на думку деяких фахівців, вимовляється завжди [8, 51], а на думку інших, вимовляється лише за логічного (емфатичного) наголошування лексеми. Так, наприклад, під час відповіді на питання «Якою мовою написано Коран?» цей звук чітко вимов-

ляється: ʿarabi – «арабською». Інакше кажучи, на початку слова перед голосним фонема /ʾ/ чергується з /ø/, відповідно, в емпатичній/неемпатичній позиції [7, 85–86];

– у позиції в кінці слова після голосного чи приголосного глотковий зімкнений зазвичай опускають, пор.:

shoru ' «початок» → *shoru*;

sham ' «свічка» → *sham*.

Натомість деякі лексеми мають стійку тенденцію до збереження цього звука, пор.:

tama ' «жадібність, зажерливість».

В інших лексемах зникнення цього звука компенсується подовженням голосного чи приголосного звука, пор.:

jam ' «сума; множина» → *jam:*;

vaz ' «ситуація, стан справ» → *va:z*;

усередині слова в інтервокальній позиції глотковий зімкнений зазвичай опускають, замінюючи на глайд, пор.:

sāʿat «годинник, година» → *sāat*;

fāʿede «зиск» → *fā(y)ide*.

Натомість у деяких словах між однаковими голосними та між голосними [e] та [ā] цей звук має тенденцію до збереження, пор.:

taʿaj:ob «здивування»;

motāleʿe «дослідження»;

teʿātr «театр».

Зберігається цей звук також і в арабських словах, де він відповідає подовженому приголосному (гемінату), пор.:

faʿāl «активний» ← *faʿ:āl*;

– усередині слова між голосним і приголосним глотковий зімкнений зазвичай (проте не завжди) опускається. На його місці, як правило, утворюється подовжений голосний звук, пор.:

raʿu «голос (під час голосування)» → *ray*;

[<i>ba-dakh-lāq</i>]	بداخلاق	«аморальний, розбещений»	←	[ʿ <i>akhlāq</i>]	اخلاق	«характер, удача»;
[<i>ba-deq-bāl</i>]	بداقبال	«нещасний»	←	[ʿ <i>eqbāl</i>]	اقبال	«фортуна, доля».

В інших стилях зазвичай головним варіантом в усіх чотирьох позиціях виступає (над)глотковий проривний приголосний звук [ʾ]. У спонтанному ж розмовному мовленні ця фонема взагалі не має реалізації. Крім цього, у деяких словах в діячності гамза може або перетворитися на інший звук, пор. сучасні звуки [v] та [y] у словах

[*jozv*] جزو «частина, доля»;

[*māyel*] مایل «скісний, похилий»,

або цілком зникнути, пор. відсутність кінцевої гамзи в словах

[ʿ*enshā*] انشا «твір (шкільний)»;

[ʿ*emlā*] املا «диктант»;

[ʿ*ebtedā*] ابتدا «початок, спочатку».

У словах неарабського походження гамза фо-

baʿzi «дехто, деякі» → *ba:zi*;

baʿd «після» → *ba:d*;

– усередині слова між приголосним і голосним глотковий зімкнений є стабільнішим. Якщо він зникає, то на його місці, як правило, утворюється подовжений приголосний чи голосний, пор.:

qorʿān «Коран»;

sorʿat «швидкість»;

jamʿiyat «натовп» → *jam:iyat*;

jozʿiyāt «подробиці» → *jo:ziyāt*; *joziyāt*;

– усередині слова в інтерконсонантній позиції глотковий зімкнений майже завжди опускають, уникаючи тим самим недозволеного в перській мові збігу трьох приголосних, пор.:

jamʿbandi «підсумок» → *jambandi*.

Отже, у кінці та всередині слова в разі (не обовʼязкового) опущення ця фонема чергується чи то з відсутністю звука [ø] (як фонологічною ознакою), чи то з подовженням сусіднього звука [:] (також як із фонологічною ознакою).

Фонологія гамзи. Варто відзначити, що фонетичні варіанти гамзи мають різну функціональну сферу вживання. Так, наведені на початку статті чотири фонетичні варіанти утворюються лише за старанної літературної вимови, наприклад за старанної вимови перських слів арабського походження. Саме в арабських за походженням словах перської мови гамза найяскравіше виявляє свій фонологічний статус в усіх позиціях, пор. пари слів:

ʿelm «наука» – *helm* «мʼякість, терплячість»

baʿd «потім» – *bard* «холод»

sham ' «свічка» – *shams* «сонце»

Однак у похідних і складних словах арабського походження, утворених за допомогою перських елементів (наприклад, за допомогою перського прикметника *bad* «поганий»), гамза зникає. Змінюється й складова структура слова, пор.:

нетично виявляє себе:

– по-перше, на початку слів, пор.:

ʿandishidan «думати»;

ʿāb «вода»;

ʿu «він, вона»;

ʿin «це, цей, ця».

Однак у звуковому потоці спонтанного розмовного мовлення гамза поступається або кінцевому приголосному попереднього слова, пор.:

– *ba-dan-dish* «недоброзичливий» ← *ʿandish* (осн. дієсл. *ʿandishidan* «думати») + *bad* «поганий»;

– *da-rof-tād* «(він) посварився» ← *ʿoftād* «(він) упав» + *dar* «в» (прийм.);

– *kho-shāb* «чистої води» (прикм. про коштовне каміння) ← *ʿāb* «вода» + *khosh* «хороший»;

– *?a-zu* «від нього» ← *?u* «він» + *?az* «від» (прийм.),

або (у разі закінчення попереднього слова на голосний звук) одному з протетичних приголосних, пор.:

– *bi-yan-dish* «думай» ← *?andish* (осн. дієсл. *?andishidan* «думати») + *be* «преф. наказ. сп.»;

– *na-yof-tād* «(він) не упав» ← *?oftād* «(він) упав» + *na* «преф. заперечення»;

– *pā-yāb* «мілина» ← *?āb* «вода» + *pā* «нога»;

– *be-din* «до цього» ← *?in* «це, цей» + *be* «до» (прийм.);

– *be-du* «до нього, неї» ← *?u* «він» + *be* «до» (прийм.).

Звісно, у стандартній старанній літературній вимові такого не відбувається [6, 155]. Ці приклади переконливо доводять статус гамзи як фонем: фонема є системним явищем й у разі відсутності фонетичної реалізації в певних діалектах чи стилях її місце не може залишатися порожнім;

по-друге, всередині запозичених (не з арабської мови) слів, пор.: *te'ātr*, *vide'o*, *nāpole'on*, *su'ez* (місто). Те, що в запозичених словах для уникнення з'являння з-поміж інших епентетичних звуків перська мова обирає саме гамзу, ще раз підкреслює її сильну позицію в системі фонем сучасної перської мови. Натомість у розмовному мовленні фонетична реалізація гамзи нівелюється;

по-третє, на зіткненні морфем, пор.:

– *nāte + i* (артикл) → *nāte'i* «лист (невизн.)»;

– *nāte + at* (енклітичний займ. 2 ос. одн) → *nāte'at* «твій лист»;

– *migu + i* (особовий суф. 2 ос. одн.) → *migu'i* «ти говориш».

У спонтанному потоці розмовного мовлення гамза в такій позиції поступається місцем протетичному приголосному [у].

Висновки. Викладений матеріал дає змогу зробити два висновки. По-перше, перський глотальний зімкнений звук має сильну тенденцію до функціонування в мовленні переважно в постконсонантній превокальній позиції. Його відсутність саме в цій позиції могла би порушити складову структуру слова, пор.:

qor-'ān «Коран» → *qo-rān*,

а складові межі, як відомо, виформовують інтонаційну та ритміко-мелодійну будову мовлення. Зміна меж складу однозначно спричинила би зміну цих просодичних характеристик мовлення. Інакше кажучи, цей звук, будучи запозиченим з арабської мови, цілковито пристосувався до перської фонологічної системи.

По-друге, за умови існування у фонологічній системі сучасної перської літературної мови самостійної фонем *гамза*, а також варіантів її фонетичної реалізації в сучасному перському літературному розмовному мовленні її фонетична реалізація в перському побутовому розмовному мовленні має місце лише в початковій позиції перських слів на зразок глоткового вибуху перед початковим голосним звуком у німецькій мові (так званий кнаклаут), наприклад *Achtung* [4, 61] (деякі дослідники розглядають сполучення голосних із глотковим зімкненням як єдині фонем, виокремлюючи особливий клас «перервних голосних» (а також «аспірованих» для *h* в інтерпозиції) [1, 532]). Отже, викладений матеріал дозволяє говорити про існування (принаймні на фонетичному рівні) цілком самостійного системно-структурного утворення – перського побутового розмовного мовлення.

Література

1. Кормушин И.В. Удэгейский язык / И.В. Кормушин // Лингвистический энциклопедический словарь. – М. : Советская энциклопедия, 1990. – 641 с.
2. Кшановський О.Ч. Іранські тлумачні словники перської мови як джерело лінгвістичного матеріалу / О.Ч. Кшановський // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – Львів, 2011. – Вип. 54. – С. 93–103.
3. Рубинчик Ю.А. Грамматика современного персидского языка / Ю.А. Рубинчик. – М. : Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2001. – 600 с.
4. Якобсон Р. Звук и значение / Р. Якобсон // Якобсон Р. Избранные работы / Р. Якобсон. – пер. с англ., нем., фр. – М. : Прогресс, 1985. – С. 30–91.
5. Gāzerāni M. Barrasi-ye towsifi-tatbiqi-ye se farhang-e omumi-ye fārsi / M. Gāzerāni // Zabānshenāsi. – 1378 (1999). – Vol. 10. – № 1–2. – S. 37–64.
6. Haqshenās M.A. Hamze dar zabān va khatt-e fārsi / M.A. Haqshenās // Majmu'e-ye maqālāt-e chahāromin konferāns-e zabānshenāsi-ye nazari va kārbordi / Be koshesh-e Seyed-Ali Miremādi – Tehran : Dāneshqah-e Allāme Tabatabayi, 1379 (2000). – J. 2. – S. 151–163.
7. Jahani C. The Glottal Plosive: A Phoneme in Spoken Modern Persian or Not? / C. Jahani // Linguistic Convergence and Areal Diffusion. Case studies from Iranian / Ed. by Éva Ágnes Csató, Bo Isaksoon and Carina Jahani. – L. ; N.Y. : RoutledgeCurzon, 2005. – P. 79–96.
8. Samare Y. Āvāshenāsi-ye zabān-e fārsi (Āvāhā va sākt-e āvāyi-ye hejā) / Y. Samare. – Tehrān : Markaz-e nashr-e dāneshgāhi, 1380 (2001). – 195 s.

Словники

9. Amid H. Farhang-e Amid : 3 j. / H. Amid. – Tehran : Mo'assese-ye entesharat-e amir-e kabir, 1375 (1996). – 1055 s.
10. Anvari H. Farhang-e ruz-e sokhan / H. Anvari. – Tehrān : Sokhan, 1383 (2004). – 1376 s.
11. Moin M. Farhang-e fārsi-ye yek jeldi / M. Moin. – Tehrān : Nashr-e Sarāyesh, 1380 (2001). – 1242 s.
12. Moshiri M. Farhang-e zāban-e fārsi / M. Moshiri. – Tehran : Soroush, 1374 (1995). – 1190 s.
13. Sadri Afshar Qh., Hakami Nasrin, Hakami Nastaran. Farhang-e fārsi-ye emruz / Sadri Afshar Qh., Hakami Nasrin, Hakami Nastaran. – Tehran : Mo'assese-ye nashr-e kalame, 1373 (1995). – 1240 s.